

IKKINCHI JAHON URUSHINING IJTIMOY, IQTISODIY VA DEMOGRAFIK JARAYONLARGA TA'SIRI

Yakubov O'tkir Shermamatovich, Termiz davlat pedagogika instituti dotsenti, geografiya fanlari nomzodi

THE IMPACT OF WORLD WAR II ON SOCIAL, ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC PROCESSES

Yakubov Utkir Shermamatovich, Associate Professor of Termiz State Pedagogical Institute, Candidate of Geography

ВЛИЯНИЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ НА СОЦИАЛЬНЫЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Якубов Уткир Шерматович, доцент Термезского государственного педагогического института, кандидат географических наук

Annotatsiya: Ikkinchi Jahon urushi O'zbekistondagi demografik jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan hamda mamlakat hayotining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarida juda murakkab o'zgarishlarni keltirib chiqargan. Bu o'zgarishlar, o'z navbatida, mintaqadagi demografik vaziyatga ta'sir ko'rsatgan. Ushbu maqolada, arxiv ma'lumotlari tahlillari asosida, olimlarning bu boradagi fikr-mulohazalarining muallif muhokamasi keltirilgan.

Kalit so'zlar: urush, front, ko'chirish, xavfsiz mintaq, yaradorlar, tibbiy xizmat, bolalar uylari, ta'lim, tarbiya.

Abstract: The Second World War had a significant impact on demographic processes in Uzbekistan and caused very complex changes in the political, economic and social spheres of life in the country. These changes, in turn, affected the demographic situation in the region. In this article, the author discusses this issue based on the opinion of scientists and analysis of archival data.

Keywords: war, front, resettlement, safe zone, wounded, medical care, orphanages, education, upbringing.

Аннотация: Вторая мировая война оказала существенное влияние на демографические процессы в Узбекистане и вызвала весьма сложные изменения в политической, экономической и социальной сферах жизни страны. Эти изменения, в свою очередь, отразились на демографической ситуации в регионе. В данной статье по этому поводу дано обсуждение автора на основе мнения ученых и анализа архивных данных.

Ключевые слова: война, фронт, расселение, безопасная зона, раненые, медицинское обслуживание, детские дома, образование, воспитание.

<https://orcid.org/0009-0006-9367-8516>

e-mail: utkir1969@list.ru

KIRISH. Ikkinchi Jahon urushi insoniyat tarixidagi eng katta urush hisoblanib, urushni natsistlar Germaniyasi boshlagan bo‘lib, uning tashvishi butun Yevroosiyo materigini qamrab olgan. Aholi dinamikasida Ikkinchi jahon urushi yillari (1941-1945) alohida o‘rin tutadi. Urushning demografik jarayonlarga bevosita va bilvosita ta‘siri mavjud. Aholi dinamikasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri aks ettirish aholining eng layoqatli erkaklar qismining urushda o‘limi bilan izohlanadi. Urush davrida tug‘ilish darajasi va aholining tabiiy o‘sishi keskin pasaygan. Urushning aholi dinamikasiga bilvosita ta‘siri urushdan keyingi bir necha avlodlarda salbiy demografik to‘lqinlar shaklida namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Ikkinchi jahon urushi davrini ko‘plab tarixchilar, siyosatshunoslar, sotsiologlar, faylasuflar tadqiq etgan bo‘lib, uning insonlar hayotidagi izi haligacha yo‘qolgan emas. Shu boisdan bu mavzudagi tadqiqotlar ko‘plab savollarga javob berishda davom etaveradi. Mavzuni demograf olimlardan Babadjanova N., Raxmonulov A. Otamirzaev O. kabi olimlar o‘rgangan. Ushbu maqolani tayyorlash davomida tarixiy tamoyil, tahlil, qiyoslash va umumlashtirish kabi metodlardan foydalanildi.

MUHOKAMA. Urush yillarida O‘zbekistondan 1 million 400 mingdan ortiq kishi harbiy xizmatga chaqirilgan. Bu o‘sha davrdagi umumiy aholining 20 foizini, mehnatga layoqatli oilalarning tayanchi hisoblangan aholi qatlamining 50 foizidan ortig‘ini tashkil etgan. Ulardan rasmiy manbalarga muvofiq 398 ming nafari halok bo‘lgan, 150 ming nafari bedarak yo‘qolgan. Ya‘ni o‘zbek askarlarining uchdan bir qismi urushdan qaytmagan. Ikkinchi jahon urushi frontlarida Toshkentdan 52 ming kishi halok bo‘lgan, bundan tashqari, 1943-yil oxiriga kelib 155 ming kishi O‘zbekistondan tashqaridagi sanoat obyektlariga, boshqa respublikalarga, xususan, Rossiyaga (Ural, Sibir) jo‘natilgan[1]. Urushning birinchi yillarida muhojirlarning asosiy qismi SSSRning g‘arbiy hududlari – Rossiya, Ukrainadan evakuatsiya qilingan aholi edi. Belorussiya va boshqalar. Urush boshlanganidan (1941-yil 22-iyun) 1942-yil dekabrighacha O‘zbekistonga 786,8 mingdan ortiq kishi evakuatsiya qilingan[2]. 1941-yilning atigi besh oyida, to‘liq bo‘lmagan ma‘lumotlarga ko‘ra (Toshkent shahri va Qashqadaryo viloyatidan

tashqari) sobiq SSSRning g‘arbiy mintaqalaridan respublikaga 330,7 ming kishi olib kelingan.

1941-yil 5-iyuldagi SSSR XKSning “urush vaqtida aholini ko‘chirish tadbirlari tshg‘risida”gi qaroriga binoan, 1941-yil 15-noyabrda O‘zbekiston SSR XKS va O‘zbekiston KPMQ O‘zbekistonga aholi va bolalarning ko‘chirib keltirilishi va front chizig‘idan evakuatsiya qilingan bolalarning joylashtirilishi masalasini muhokama qilib, ularni qabul qilish hamda joylashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqdi.

Evakuatsiya qilinganlarga shart-sharoit yaratish maqsadida O‘zbekiston hukumati 1941-yil 14-noyabrda № SE187 raqamli “Frontga yaqin joylardan ko‘chirib keltirilgan bolalarni joylashtirish haqida” qarori qabul qilingan[10]. Oradan ikki yil o‘tgach, 1942-yilning fevralida O‘zbekiston SSR XKS va O‘zbekiston KPMQ aholini evakuatsiya qilish bo‘yicha boshqarma shtatlarining nizomini tasdiqlagan[3]. 1941-yilning 1-oktyabridan 1942-yilning 1-oktyabrigacha O‘zbekistonga front orti shaharlaridan 78ta bolalar uyi evakuatsiya qilingan bo‘lib, bolalar uylarining bolalari bo‘linmasdan 50tasi mustaqil ravishda saqlanib qolgan.

Ulardan Toshkent shahriga 5tasi, Samarqand oblastiga 4tasi, Buxoro oblastiga 9tasi, Farg‘ona shahriga 10tasi, Andijon oblastiga 13tasi, Namangan oblastiga 9tasi, va jami olib kelingan 43 ming nafar bolalar joylashtirilgan[11]. Qolgan 28ta bolalar uylarining bolalari jamoatchilik ko‘magida, o‘sha davrdagi mavjud bolalar uylariga, ishlab chiqarish korxonalarini qaramog‘idagi internatlarga, bola tarbiyalash imkoniyatiga ega xonadonlarga taqsimlab berilgan.

Samarqand oblastining Bulung‘ur, Jonboy, Narpay, Pastdarg‘om va boshqa rayonlarida evakuatsiya qilingan bolalar uchun 8ta bolalar uylari tashkil qilingan, ularda 4270 nafar bola tarbiyalangan. Samarqand shahridagi 11ta bolalar uyiga qo‘shimcha ravishda 660 nafar bolalar joylashtirilgan[6]. Andijon oblastiga ham o‘n minglab bolalar evakuatsiya qilinib, ular Andijondagi, Shahrixondagi bolalar uylariga, Andijon rayonidagi Bo‘taqora qishloq kengashi binosida Chernigov bolalar uyi, Qo‘rg‘ontepa rayonida – Donbassdan ko‘chirilib keltirilgan ikkita bolalar uyi, Paxtaobod, Chinobod va Xoldevonbekda Kuybishevdan ko‘chirib keltirilgan to‘rtta bolalar uylari joylashtirilgan[7]. 1941-yilda Ukraina,

Belorussiya, Bolgariya, Boltiq bo'yi hududlaridan Namangan oblastiga 19 ming kishi evakuatsiya qilinib, ularning 1674 nafari ish bilan ta'minlangan.

Boquvchisini yo'qotgan 1780 kishiga har oyda nafaqa berib turilgan. Namangan rayoni xo'jaliklari Volakalamsk shahridan ko'chirib keltirilgan bolalar uyini otaliqqa olib, o'sha paytlarda ota-onasiz qolgan 300dan ortiq bolalarga g'amxo'rlik ko'rsatilgan. To'raqo'rg'on, Yangiqo'rg'on va Pop rayonlarida maxsus bolalar uylari ochilgan[8]. Qoraqalrog'istonga 3891 nafar bolalar evakuatsiya qilingan bo'lib, hududdagi 900 ta oila ota-onasidan ajralgan yetim bolalarni o'z tarbiyasiga olgan. Masalan, Xo'jayli rayonidagi K.Marks nomli kolxoz a'zolari 29 nafar bolani o'z g'amxo'rligiga olgan. Shuningdek, harbiy xizmatchilarning va ko'chirib olib kelinganlarning 20,3 ming nafar bolalari bolalar bog'chasiga, yaslilarga va bolalar uyiga joylashtirilgan[9]. Surxondaryo oblastiga 1942-yilning 1-fevraliga qadar 2587 nafar kishi, jumladan, 829 nafar erkaklar, 1383 nafari ayollar va 14 yoshgacha bo'lgan 375 nafar bolalar keltirilgan[12]. Shulardan, Termizga 64 kishi, Boysun rayoniga 92 kishi, Denov rayoniga 888 kishi, Jarqo'rg'on rayoniga 26 kishi, Sariosiyo rayoniga 373 kishi, Sherobod rayoniga 65 kishi, Sho'rchi rayoniga 1136 kishi joylashtirilgan[4].

1941-yilning 20-dekabriga qadar O'zSSRga evakuatsiya qilingan va joylashtirilganlar soni 597119 nafarni tashkil etgan.

Bu oblastlarda aholining nisbatan ko'proq to'planganligi mintaqalarning o'sha davrdagi yaqin tarixi bilan, ya'ni Samarqand 1924-yilgacha O'zbekistonning poytaxti bo'lganligi, Buxoroga (Kogon shahriga), Toshkent shaharlariga temir yo'lining va sanoat korxonalarining boshqa oblastlarga nisbatan oldinroq kirib kelganligi, shuningdek, Toshkent urush yillarida respublikaning rasmiy poytaxtiga aylanganligi kabi omillar bilan bog'liq. Ikkinchi jahon urushiga qadar sanoatlashtirishning ancha faol kechishi natijasida bu hududlarga rusiyazon xalqlar vakillari ko'chib kela boshlagan, ularda sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi va shaharlarning ahamiyati orta borgan.

Shuningdek, sobiq "Ittifoq"ning urush kechayotgan mintaqalaridan evakuatsiya qilinganlar asosan shaharlarga joylashtirilganligi sababli urush yillarida shaharlar aholisi nafaqat kamaydi, balki migratsiya hisobiga 1941-yilda 1606 ming kishiga, 1945-yilda 1761 ming kishiga ortgan[5].

Ularning aksariyati shaharlarga joylashtirilishi sababli qishloq aholisi salmog'iga migratsiya jarayonlari sezilarli ta'sir ko'rsatmagan.

Urushning dastlabki kunlari O'zbekistonga 1 milliondan ortiq kishi keltirilgan, shulardan 240 ming kishidan ortiqrog'ini bolalar tashkil etgan. Dushman egallagan joylardan ko'plab bolalar uyi, jumladan, 23 ta polyak bolalari uyi, 120 ta ispan bolalari uyi va 5ta harbiy musiqali bilim yurt, bir necha ko'r va karlar maktablari[13] O'zbekistonga ko'chirilib keltirilgan.

NATIJA. Respublika qishloq aholisi, asosan, mahalliy aholi bu yillarda 4945 ming kishidan 3436 ming kishiga, ya'ni 5 yil ichida deyarli 30,5 foizga kamaygan. Demografik jarayonlar oqibatida ba'zi hisoblarga ko'ra, faqat urush yillarida O'zbekiston 2,5 million kishini yo'qotgan[5]. O'zbekiston aholisi urush yillarida, ya'ni 1941-1945-yillarda qisqardi. Urushning birinchi yilida aholi sonining keskin kamayishi qayd etildi. Keyingi yillarda (1942-1943) yuqorida qayd etilgan g'arbiy o'lkalardan O'zbekistonga aholining ommaviy ravishda kirib kelishi natijasida respublikada aholining qisqarish sur'ati sezilarli darajada sekinlashdi.

O'zbekiston SSR sobiq "Ittifoq"ning boshqa hududlariga nisbatan urushdan uzoqligiga ko'ra, eng xavfsiz mintaqa ekanligi bois evakuatsiyalar sababli migratsiya jarayonlari ham boshqa hududlarga nisbatan faol kechgan va O'zbekistondagi demografik jarayonlarga ta'siri katta bo'lgan. Ko'plab erkaklar frontga yuborilgan, bu esa mamlakatda erkaklar sonining kamayishiga olib kelgan. Tabiiyki, bu aholining demografik tuzilishiga, ya'ni erkaklar va ayollar nisbatiga ta'sir ko'rsatgan.

Urush, shuningdek, jangovar qurbonlar, ocharchilik va epidemiyalar kabi katta insoniy yo'qotishlarga olib keldi. Bu o'z navbatida umumiy aholi sonining kamayishiga sabab bo'ldi. Urush yillarida shaharlardan tashqari qishloq aholi manzilgohlarida yangi qurilishlar deyarli bo'lmagan, odamlarning iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoitlari og'irlashib borgan. Tibbiyot va ta'lim xizmatlarini ko'rsatish qishloqlarda tang holatni, shaharlarda esa, turg'unlik davrini boshidan kechirgan. Ammo, yirik shaharlarda xizmat ko'rsatish muassasalari qurilgan. Jumladan, Toshkentda Alisher Navoiy teatri, Muqimiy teatrlari urush yillarida qad roslagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida O'rta Osiyo aholisi, jumladan, SSSR tarkibidagi O'zbekiston

ham harbiy amaliyotlarning ulkan ta'sirini his qilgan. 1941-yildagi urushning avj olishi o'zbek aholisi va oilalari hayotida katta o'zgarishlarga olib kelgan. Dastlab, sobiq "Ittifoq"dagi ko'plab oilalar fashist qo'shinlarining yaqinlashib kelayotgani sababli ommaviy evakuatsiya qilingan.

1941-yil avgust oyidan boshlab, O'zbekistonga evakuatsiya qilingan aholi bilan poyezdlar kela boshladi. Evakuatsiya qilingan 1 million kishining 200 mingdan ortig'i bolalar va o'smirlar bo'lib, ulardan 5 ming nafari Leningradliklar bo'lgan. Urush yillarida respublikaga 89 ta bolalar uyi kelgan, ulardan 48 tasi Ukrainadan bo'lib, evakuatsiya qilingan fuqarolarni qabul qilish uchun O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti, oblast, shahar va rayon ijroiya qo'mitalari huzurida maxsus komissiyalar tuzilgan[14]. Evakuatsiya qilingan aholini qabul qilish uchun maxsus evakuatsiya punktlari tashkil etilib, ularda zarur sanitariya muolajalari va tibbiy yordam ko'rsatilgan. Sog'liqni saqlash xalq komissarligi va Qizil Xoch va Yarimoy respublika tashkilotlari evakuatsiya qilingan aholini qabul qilish va joylashtirishga har tomonlama yordam bergan. Barcha evakuatsiya punktlarida, birinchi navbatda, bolalar uchun tibbiy yordam punktlari tashkil etilgan. Ushbu tibbiyot punktlarining 24 soat davomida faoliyat yuritishi ko'plab yuqumli kasalliklar tarqalishining oldini olgan. Urushda yetimlarga mehr va rahm-shafqat ko'rsatish respublikaning umumxalq g'amxo'rligiga aylangan.

XULOSA. O'zbekiston minglab yaradorlarning hayotini saqlab qolgan. Respublikada 750ta korxonalar, muassasa, kolxoz va sovxozlar homiyligida 113dan ortiq harbiy gospitallar joylashtirilgan. Evakuatsiya shifoxonalarida ishlash uchun eng malakali shifokorlar va feldsherlar tanlangan. Umuman olganda, Ikkinchi jahon urushi O'zbekistondagi demografik jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatib, migratsiya, tug'ilish, o'lim va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishiga olib kelgan. Shuningdek, Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekistonda aholi migratsiyasida mahalliy xususiyatlarini namoyon qilib, bir qancha muammoli vaziyatlarni sodir etgan. Asosiy omillardan biri ishlab chiqarishni bexatar va uzluksiz tashkil etish va frontga yordam berish uchun zavod va fabrikalarni

front ortiga ko'chirish va ular bilan birga malakali mutaxassislarni evakuatsiya qilish lozim bo'lgan. Shuningdek, urush kechayotgan hududlardan bolalar, ayollar va keksalarni ham urush xavfi bo'lmagan mintaqalarga ko'chirish lozim bo'lgan. Shu sababli ko'plab aholi punktlari evakuatsiya qilingan, jumladan, evakuatsiya qilinganlardan tashqari ham jon saqlash uchun tinch mintaqalarga harakatlangan fuqarolarning aksariyati boshpana va ish izlab respublikaga kelgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Искандеров И.И. Фашизм устидан ғалаба қозонишда миллий республикалар туб манфаатларининг бирлиги.//Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -1995 йил. -4 -сон. 14-15-бет.
2. Мулладжанов И.Р. Ўзбекистон ССР аҳолиси. – Тошкент, 1967. – Б. 122.
3. Турдиев С. Улуғ ватан уруши йилларида Ўзбекистон меҳнатқашларининг кўчириб келтирилган болаларга ғамхўрлиги.– Т.: Фан, 1987 – 5-9 б.
4. Бабаджанова Н.А. Совет тоталитар сиёсатининг Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби шаклланишига таъсири (1940-1990-йиллар). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси – Тошкент, 2018.– 78-б.
5. Ата-Мирзаев О.Б. Народо население Узбекистана: история и современность. Ташкент: Ижтимоий фикр, 2009. С.-17.
6. Хотира. Самарқанд в. 1-китоб. –Т.: Ибн Сино. 1994. – 10-б.
7. Хотира. Андижон в. 1-китоб. –Т.: Ўзбекистон. 1994. – 7-б.
8. Хотира. Наманган в. 1-китоб. –Т.: Меҳнат. 1994. 6-7-б.
9. Хотира. Qoraqalpog'iston Respublikasi. 1-китоб. –Т.: Mehnat. 1994. 9-10-б.
10. О'zMA, 317-jamg'arma, 1-ro'uxat, 37 ish, 49-varaq.
11. О'zMA, 94-jamg'arma, 5-ro'uxat, 4697 ish, 57-varaq.
12. О'zMA, 1619-jamg'arma, 13-ro'uxat, 173 ish, 8-varaq.
13. Туркистон 1995. – 1 апрель.
14. Қизил Ўзбекистон газетаси, 1942 йил 11 февраль.